

2. DÜNYA SAVAŞI DÖNEMİNDE YUGOSLAVYA'DA İÇ SAVAŞ: MİLLİYETÇİLİĞE KARŞI SOSYALİST YUGOSLAVYA MÜCADELESİ

Caner SANCAKTAR*

Öz: Yugoslavya Krallığı Nisan 1941'de Alman ve İtalyan orduları tarafından işgal edildikten sonra 2. Dünya Savaşı döneminde Ustaşalar, Çetnikler ve Yugoslavya Komünist Partisi (YKP) Partizan ordusu arasında sert iç savaş yaşandı. Çetniklerin amacı Büyük Sırbistan ulus-devletini, Ustaşaların amacı ise Büyük Hırvatistan ulus-devletini kurmak idi. Bu amaçla Çetnikler, yayılmacı saldırgan Sırp milliyetçiliği uygularken, Ustaşalar da yayılmacı saldırgan Hırvat milliyetçiliği uyguladı. Her iki radikal milliyetçi hareketin karşısına çıkan YKP Partizan ordusu ise, tüm Yugoslav (Güney Slav) halklarını içerecek şekilde yeni bir Sosyalist Federal Yugoslavya kurmayı amaçlıyordu. Bu makalenin amacı, sırasıyla Ustaşa, Çetnik ve YKP Partizan hareketlerinin politik-ideolojik ve askeri yapılarını açıkladıktan sonra, bu iç savaşı YKP Partizan ordusunun kazanmasını sağlayan temel nedenleri ve etkenleri ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Yugoslavya, Ustaşalar, Çetnikler, Partizanlar, İÇ Savaş.

CIVIL WAR IN YUGOSLAVIA IN THE PERIOD OF WORLD WAR TWO: THE STRUGGLE FOR SOCIALIST YUGOSLAVIA AGAINST NATIONALISM

Abstract: After the Kingdom of Yugoslavia was occupied by German and Italian armies in April 1941, during World War II, a fierce civil war took place among the Ustashas, the Chetniks and the Partisan army led by Communist Party of Yugoslavia (CPY). The goal of the Chetniks was to establish the Greater Serbian nation-state, and the Ustashians' aim was to establish the Greater Croatian nation-state. To this end, the Chetniks applied expansionist aggressive Serbian nationalism, while the Ustashas applied expansionist aggressive Croatian nationalism. Opposing these radical nationalist movements, the CPY Partisan Army aimed to create a new Socialist Federal

* Doç. Dr.; Kocaeli Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, e-posta: caner.sancaktar@kocaeli.edu.tr, ORCID: 000-0002-2272-9498.

Yugoslavia including all the Yugoslav (Southslav) peoples. The aim of this article is to explain the political-ideological and military structures of the Ustasha, the Chetnik and the CPY Partisan movements respectively, and to reveal the main reasons and factors that led to the victory of the CPY Partisan Army in the civil war.

Key Words: Yugoslavia, The Ustashes, The Chetniks, The Partisans, Civil War.

Giriş

1. Dünya Savaşı, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nu ortadan kaldırarak Yugoslavya Krallığı'nın kuruluşu için uygun bir uluslararası ortam sağladı. Geriye Sırp, Hırvat, Sloven ve Karadağlı siyasetçilerin anlaşmalarına kalmıştı. Henüz 1. Dünya Savaşı devam etmekteyken 1915'te taraflar arasında resmen başlatılan görüşmeler, 20 Temmuz 1917'de Korfu Deklarasyonu ile sonuçlandı. Deklarasyonda ortak bir devletin kurulması konusunda anlaşmaya varıldı. Ve nihayet 1. Dünya Savaşı sonrasında ortak Yugoslav devleti 1 Aralık 1918 günü resmen ilan edildi: Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı. Devletin adı, 3 Ekim 1929'da Sırp Kral Aleksander Karadorđević tarafından Yugoslavya Krallığı'na dönüştürüldü.¹

İktisadi açıdan son derece geri-yoksul, siyasi açıdan kırılğan ve askeri açıdan zayıf olan Yugoslavya Krallığı, bu zayıf konumunun farkında olarak 2. Dünya Savaşı başladığında, Polonya'nın Almanya tarafından işgal edilmesinin hemen ertesi günü tarafsızlığını ilan etti (2 Eylül 1941). Ama tüm Balkanlar'a hakim olmak isteyen faşist Almanya-İtalya ittifakı Nisan 1941'de bu zayıf Balkan ülkesini kısa sürede işgal etti.²

İşgal sonrasında 2. Dünya Savaşı süresince Yugoslavya'da iki radikal milliyetçi hareket yükselişe geçti: Hırvat Ustaşa (Ustaşa) ve Sırp Çetnici (Çetnik) örgütleri-orduları. Bunların karşısına, Yugoslavya Komünist Partisi (YKP) ve Partizan ordusu çıktı. Çetniklerin amacı Büyük Sırbistan ulus-devletini, Ustaşaların amacı ise Büyük Hırvatistan ulus-devletini kurmak idi. Bu amaçla Çetnikler, yayılmacı ve saldırgan Sırp milliyetçiliği uygularken, Hırvatlar da yayılmacı saldırgan Hırvat milliyetçiliğini hayata geçirmeye çalıştılar.

Her iki radikal milliyetçi hareketin karşısına çıkan YKP Partizan ordusu ise, tüm Yugoslav (Güneyslav) halklarını içerecek şekilde yeni bir Sosyalist

¹ Daha fazla bilgi için bkz. Hakan Demir, "Federalizm-Ünitarizm İkileminde Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı'nda Siyasal Yaşam (1918-1929)", Balkan Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Cilt 2, Sayı 2, 2013, ss. 94-112.

² Hakan Demir, "Yugoslavya Krallığı Siyasi Yaşamında Hırvat Sorunu (1929-1941)", Balkan Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Cilt 6, Sayı 1, 2017, ss. 72-74.

Federal Yugoslavya kurmayı amaçlıyordu. Bu politik ve ideolojik anlaşmazlıklardan dolayı 1941-1945 yılları, adı geçen üç örgüt/ordu arasında sert iç savaşa sahne oldu. İç savaşın galibi, YKP'nin oluşturup yönettiği Partizan Ordusu oldu ve 2. Dünya Savaşı sonrasında YKP liderliğinde Sosyalist Yugoslavya Federasyonu kuruldu.

Yani 1945'te kurulan Sosyalist Yugoslavya Federasyonu, aslında 2. Dünya Savaşı yıllarında milliyetçiliğe karşı gerçekleştirilen savaş sonucunda kuruldu. Dolayısıyla 1945-1991 döneminde yaşamış olan Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti'nin kuruluşunu anlayabilmek için öncelikle 2. Dünya Savaşı döneminde Ustaşalar, Çetnikler ve YKP-Partizanlar arasında yaşanılmış olan iç savaşın taraflarını ve YKP Partizan ordusunun nasıl-neden iç savaşı kazanmayı başardığını analiz etmek gerekir. Nitekim bu makalenin amacı, sırasıyla Ustaşa, Çetnik ve YKP Partizan hareketlerinin politik-ideolojik-askeri yapılarını açıkladıktan sonra, YKP Partizan ordusunun iç savaşı kazanmasını sağlayan temel nedenleri ve etkenleri ortaya koymaktır.

1. Ustaşalar: Büyük Hırvatistan Milliyetçiliği

Ustaşa – Hırvat Devrimci Hareketi (Ustaşa – Hrvatski Revolucionarni Pokret), 1929 yılında Zagrebli Hırvat avukat ve milletvekili Dr. Ante Pavelić liderliğinde İtalya'da kuruldu. Dönemin faşist İtalyan, Macar ve Bulgar hükümetlerinden yardım alan Hırvat örgütü, İtalyan faşizminden ve Alman Nazizminden yoğun biçimde etkilendi. Anti-Sırp, anti-Yugoslavizm, anti-komünist ve anti-parlamentar demokrasi olarak özetleyebileceğimiz Ustaşa ideolojisi, ayrıca Boşnakları Osmanlı İmparatorluğunun etkisiyle Müslümanlaşmış eski Katolik Hırvatlar olarak nitelendiriyordu.³

Ustaşa örgütünün nihai amacı Hırvatistan, Dalmaçya, Bosna-Hersek ve Sırbistan'ın batı bölgelerini kapsayan "Büyük Hırvatistan Devleti"ni kurmak idi. Bu amaca ulaşmak için kuruluştan itibaren şiddet ve terör eylemleri gerçekleştirildi. Ustaşa örgütü (Makedonya İç Devrimci Örgütü ile birlikte) 1934'te Yugoslavya Kralı Aleksander Karadorđević'e suikast düzenledi.⁴ Bu eylemden sonra hızla güçlenen milliyetçi Ustaşa hareketi, 2. Dünya Savaşı döneminde nihai hedefine oldukça yaklaştı.

Alman-İtalyan ittifakı, Ustaşa örgütüne bir Hırvat devletinin kurulmasını önerdi. Bu öneriyi büyük bir memnuniyetle kabul eden Dr. Pavelić, 10 Nisan 1941 tarihinde Bağımsız Hırvat Devleti (BHD)'nin kuruluşunu resmen ilan etti. BHD, Almanya ve İtalya tarafından kurdurulmuş, desteklenmiş ve

³ Murat Necip Arman ve Nazif Mandacı, Çağdaş Balkan Siyaseti, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2014, ss. 186, 218.

⁴ Hakan Demir, "Yugoslavya Krallığı Siyasi Yaşamında Hırvat Sorunu (1929-1941)", ss. 63-65.

kullanılmış bir “kukla devlet” olmaktan öteye gidemedi. Bu devletin sınırları, Hırvatistan ve Bosna-Hersek topraklarını içeriyordu. Dalmaçya kıyısını İtalya işgal etmişti. 1943'te İtalyan ordusu bölgeden geri çekilince Dalmaçya da BHD'ye dahil edildi.⁵ Yaklaşık 6 milyonluk nüfusun %30'unu Sırlar, %12'sini Boşnaklar ve geri kalan yarıdan biraz fazlasını Hırvatlar oluşturuyordu.⁶ 102.000 km²'lik yüzölçüme sahip olan ülkede (yaklaşık rakamlarla) 3 milyon Hırvat, 2 milyon Sırp, 500.000-800.000 arası Boşnak, 140 bin Alman, 70 bin Macar, 35 bin Yahudi ve ayrıca 150 bin Sloven, Çek, Slovak, Ukraynalı yaşıyordu.⁷ Barbara Jelavić'in tespitlerine göre ise, BHD nüfusu 6,5 milyondur. Bunun 3-4 milyonu Hırvat, 1,9 milyonu Sırp, 700 bini Müslüman (Boşnak), 150 bini Alman ve 18 bini Yahudi idi.⁸

Almanya ve İtalya'dan alınan silah yardımlarıyla bir Ustaşa ordusu oluşturuldu: Hırvat Silahlı Kuvvetleri. Bu ordu, Hırvat olmayan unsurlardan arınmış saf “Büyük Hırvatistan”ı gerçekleştirebilmek amacıyla BHD sınırları içinde yaşayan Sırlara, Romanlara, Yahudilere ve Boşnaklara karşı etnik temizlik uyguladı. Ayrıca Ortodoks Sırlar ve Müslüman Boşnaklar üzerinde “Katolikleştirme-Hırvatlaştırma” politikası uygulandı. Hırvat Ustaşa milliyetçiliğine göre Sırlar, Ortodoksluk mezhebine geçmiş “dönme Hırvatlar” idi ve bu nedenle yeniden Katolikliğe geçmeleri gerekiyordu. Bu amaçla Sırlar üzerinde Katolikleştirme politikası/baskısı yürütüldü. Bunun sonucunda 2. Dünya Savaşı yıllarında yaklaşık 200-300 bin Ortodoks Sırp Katolikliğe geçti/geçirildi.⁹

Genel olarak Ortodoks Sırp ve Müslüman Boşnak halkları Katolikleşmeye karşı direnmişlerdir. Bu direnişten dolayı Boşnak siviller, Ustaşa saldırılarına maruz kaldılar ve öldürüldüler. Buna rağmen bazı önemli Boşnak siyasetçiler (Džafer-beg Kulenović, Muhammed Pilav, Fehim Spaho gibi) ve çok sayıda Boşnak asker Ustaşa örgütü ile işbirliği yapmışlardır. Hatta Osman Kulenović, BHD Başkanı Pavelić tarafından BHD Başbakan Yardımcısı olarak atanmıştı. Ayrıca BHD Parlamentosu'ndaki vekillerin %6'sı ve iki şehrin valisi Boşnak idi.¹⁰ Ustaşa örgütü üyelerinin yaklaşık

⁵ Barbara Jelavich, Balkan Tarihi, 2. Cilt: 20. Yüzyıl, çev. Zehra Yavan ve Hatice Uğur, Küre Yayınları, İstanbul 2006, ss. 277, 280.

⁶ Miloš Obrknežević, Development of Orthodoxy in Croatia and the Croatian Orthodox Church, Rijeka, 1979, s. 17; Tim Judah, The Serbs: History, Myth and the Destruction of Yugoslavia, Yale University Press, New Haven 1997, s. 124.

⁷ Hakan Demir, “II. Dünya Savaşı'nda Yugoslavya (1939-1945): Hırvat Ustaşalar, Sırp Çetnikler ve Komünist Partizanlar”, Karadeniz Araştırmaları, Cilt 14, Sayı 55, 2017, s. 150.

⁸ Jelavich, a.g.e., s. 278.

⁹ Jelavich, a.g.e., s. 279.

¹⁰ Arman ve Mandacı, a.g.e., s. 218.

%12'sini Müslüman Boşnaklar oluşturuyordu.¹¹ Bunlar, kendilerini "Müslüman Hırvat" olarak tanımlayan anti-komünist Boşnaklar idi ve Hırvat Ustaşa ordusuna katılarak iç savaş süresince (1941-1945) hem sosyalist Partizanlara hem de Sırp Çetniklere karşı savaştılar.

Ustaşa örgütünün ve BHD'nin önemli bir destekçisi Hırvat Katolik Kilisesi idi. Önde gelen Katolik Hırvat din adamları (örneğin Saraybosna Başpiskoposu Ivan Šarić, Zagreb Başpiskoposu Alojzije Stepinac, Jasenovac Toplama Kampı yöneticisi Tomislav Filipović, Banjaluka Piskoposu Josip Garić, Božidar Bralo, Petar Berković, Vilim Cecelja gibi) Ustaşa örgütüyle işbirliği yaptılar. Zagreb Başpiskoposu Stepinac, Ustaşa ordusunun Sırlara, Yahudilere ve Romanlara karşı gerçekleştirdiği etnik temizliğe karşı çıkmakla birlikte, Ortodoks Sırların Katolik mezhebine dönüştürülmesi politikasına, BHD'ye ve Ustaşa partisi iktidarına destek verdi. Öte yandan faşist Ustaşalara, Çetniklere ve Alman-İtalyan işgaline karşı komünist Partizanlara katılmış olan Hırvat Katolik din adamları da vardı: Svetozar Rittig, Jože Lampret, Franc Šmon, Matija Medvešek, Stanko Strašek ve Jozo Markušić bunlardan en bilinenleridir.¹²

Her ne kadar adı "Bağımsız Hırvat Devleti" olsa da, aslında bu devleti ve Ustaşa örgütünü büyük ölçüde Almanya-İtalya ikilisi kontrol ediyordu. Nitekim Ustaşa ordusu Alman-İtalyan yardımlarıyla silahlandırıldı ve güçlendirildi. Savaş süresince Ustaşa birlikleri Alman-İtalyan ordularına çeşitli operasyonlarda destek olduğu gibi, Alman-İtalyan ordusu da Ustaşaları, YKP Partizan ordusuna ve Sırp Çetniklere karşı yürüttükleri savaşta destekledi. Yani Alman-İtalyan ordusu, Hırvatistan ve Bosna-Hersek bölgelerini daha kolay kontrol edebilmek için Ustaşa örgütünü kullanırken, Ustaşalar da sosyalist Partizanlar ile Sırp Çetnikleri ezmek ve böylece kendi Büyük Hırvat ulus devletini kurmak amacıyla Almanya ile İtalya'dan destek aldı.¹³

Ustaşa örgütünün amacı BHD topraklarını mümkün mertebede Hırvatlaştırmak idi. Bu amaçla BHD Başkanı ve Ustaşa lideri Pavelić, etnik temizliği öngören "Eylem Programı"nı Haziran 1941'de uygulamaya soktu: BHD'yi (yani bugünkü Hırvatistan ve Bosna-Hersek topraklarını) Hırvat

¹¹ John B. Allcock, Marko Milivojević ve John J. Horton, Conflict In The Former Yugoslavia, ABC-CLIO, Oxford 1998, s. 314.

¹² Robert Lee Wolff, The Balkans in Our Times, W. W. Norton, New York 1967, s. 205; Demir, "II. Dünya Savaşı'nda Yugoslavya (1939-1945)", s. 154.

¹³ Wolff, a.g.e., s. 203; Wayne S. Vucinich, "Interwar Yugoslavia", Wayne S. Vucinich (ed.), Contemporary Yugoslavia: Twenty Years of Socialist Experiment, University of California Press, Berkeley 1969, s. 49.

olmayan “yabancı unsurlardan” temizlemek ve BHD içinde yaşayan Ortodoksları Katolikleştirmek.¹⁴ BHD Milli Eğitim Bakanı Mile Budak, 22 Temmuz'da Krajinada yaptığı konuşmasında etnik temizlik programını açıkça ilan etti: “Ülkedeki (BHD içindeki) 1,9 milyonluk Sırp nüfusun üçte biri Sırbistan'a gönderilecek, üçte biri Katolik Kilisesi'ne bağlanacak ve üçte biri öldürülecek.”¹⁵

Homojen Büyük Hırvat ulus devletini kurabilmek amacıyla Hırvatistan ve Bosna-Hersek bölgelerinde var olan Sırp kimliği ve kültürü yok edilmek istendi. Bu amaçla binlerce Sırpça el yazması tarihi kültürel eser yakıldı.¹⁶ Sırp kültürü ve kimliğini zayıflatmak için Bosna-Hersek'teki Sırp Ortodoks Kilisesi kapatıldı ve Sırp'ların kullandıkları Kiril alfabesi yasaklandı. Ustaşa lideri ve BHD Başkanı Pavelić, 1942'de bu amacı ve planı, Sırp milletini aşağılayan sözlerle açıkça deklare etmekten hiç çekinmedi: “Almanlar ile Hırvatlar birlikte büyük işler yaptılar. Gururla söyleyebilirim ki, İngilizlerden sonra en kalın kafalı, en inatçı ve en aptal olan Sırp ulusunu kırmayı başardık.”¹⁷

Ustaşa örgütü ve rejimi, sadece Sırp'ları değil aynı zamanda Yahudileri ve Romanları da hedef aldı. BHD sınırları içinde (yani bugünkü Hırvatistan ve Bosna-Hersek'te) yaşayan Yahudiler ve Romanlar öldürüldüler ya da Sırbistan'a sürüldüler. Başkent Zagreb ve Saraybosna'da yaşayan Yahudiler öldürüldüler veya Polonya'daki toplama kamplarına gönderildiler. Sadece Bosna-Hersek bölgesinde en az 12 bin Yahudi katledildi.¹⁸

Çok sayıda Sırp, Sava Nehri kıyısında kurulan Jasenovac toplama kampına gönderildi. Burası, adeta “Sırp'ların Auschwitz'i” haline getirildi. Bazı kasabalarda Sırp'lar, kasabanın Ortodoks Kilisesine kilitlenip kilise ile birlikte yakıldılar. Örneğin, Hırvatlarla Sırp'ların birlikte yaşadıkları Gudovac kasabasında 187 Sırp köylü Ustaşa askerleri tarafından katledildi. 1941 yılının 10-11 Mayıs günlerinde Glina kasabasındaki katliamda 300 Sırp öldürüldü. Glina katliamının canlı tanığı Svetozar Babić'in anlattıklarına göre, kasabada yaşayan altı Yahudi aile de Ustaşalar tarafından katledildi.¹⁹

¹⁴ Frits W. Hondius, The Yugoslav Community of Nations, Mouton, the Hague 1968, s. 115.

¹⁵ John Lampe, Yugoslavia as History, Cambridge University Press, Cambridge 1995, s. 205.

¹⁶ Arman ve Mandacı, a.g.e., s. 218.

¹⁷ L. S. Stavrianos, The Balkans since 1453, Holt, New York 1958, s. 772.

¹⁸ Noel Malcolm, Bosna, çev. Aşkın Karadağlı, Om Yayinevi, İstanbul 1999, s. 281.

¹⁹ Judah, a.g.e., s. 125.

Sırp tarihçi Prof. Milorad Ekmečić, kendi köyünde (Hersek bölgesinde yer alan Prebilovici köyünde) kendi ailesine yönelik gerçekleştirilen katliama tanıklık etti:

“1941'de büyük katliam başladığında bir komşumuz babamı, amcalarımı ve daha başkalarını öldürdü. Ailemin toplam yetmiş sekiz üyesi öldürüldü. En küçüğü Andjelina dört aylık ve en büyüğü yetmiş yedi yaşındaki büyükbamdı. Bu katliamdan sağ kurtulanlar, kasabadaki ilk Partizan birliğini kurdular.”²⁰

Mostar Hırvat Katolik Kilisesi Piskoposu Mišić, Zagreb Hırvat Katolik Kilisesi Başpiskoposu Stepinac'a gönderdiği mektubunda Mostar'daki Ustaşa vahşetini şöyle anlattı:

“İnsanlar hayvanlar gibi yakalandılar, katledildiler, öldürüldüler, insanlar canlı canlı uçurumlardan atıldılar... Bir tren, altı araba dolusu anne, genç kız ve çocuğu Mostar'dan alıp Šurmanci'ye götürdü... İnsanlar dağlara götürüldüler ve anneler çocuklarıyla birlikte uçurumlardan canlı olarak atıldılar... Sadece Mostar'da yüzlerce kişi bağlandı, vagonlara yüklenip şehir dışına götürüldü ve hayvanlar gibi vuruldu.”²¹

2. Dünya Savaşı döneminde Hırvat Ustaşa ordusu tarafından öldürülen Sırpların sayısı tam olarak bilinmemekle birlikte bu konuda yapılmış olan çeşitli araştırmaların tespit ettiği ölümler şöyledir: Sırp Ortodoks Kilisesi'ne göre 800 bin Sırp öldürüldü, 300 bin Sırp buldukları yerlerden sürüldü ve 250 bin Sırp Katolik mezhebine geçirildi. Ayrıca 50 bin Yahudi ve 20 bin Roman sivil Ustaşa ordusu tarafından katledildi.²² Amerikalı Balkan tarihçisi John Lampe'ye göre ise, 26 bin Yahudi ile 300 bin Sırp öldürüldü ve 180 bin Sırp Hırvatistan'dan Sırbistan'a sürüldü.²³ Hırvat tarihçi Jozo Tomašević'in tespitine göre 350 bin Sırp öldürüldü ve 200-300 bin arasında Sırp, zorla Katolik mezhebine geçirildi.²⁴ Vladimir Žerjavić'in araştırmasına göre ise, Ustaşa devleti (BHD) tarafından öldürülen Sırpların sayısı yaklaşık 330

²⁰ Judah, a.g.e., s. 127.

²¹ Judah, a.g.e., s. 127.

²² Gojko Vuckovic, Ethnic Cleavages and Conflict: The Sources of National Cohesion and Dis-integration, Ashgate, Aldershot 1997, ss. 101-102; İrfan Kaya Ülger, Yugoslavya Neden Parçalandı?, Umuttepe Yayınları, Kocaeli 2016, s. 48.

²³ Lampe, a.g.e., ss. 206-207.

²⁴ Jozo Tomasevich, War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945: Occupation and Collaboration, Stanford University Press, California 2001, ss. 78-79.

bindir.²⁵ Bir başka kaynağa göre Ustaşa ordusu, çoğunlu Sırp olmak üzere toplamda 500-600 bin insan katletti. Bunların 200 bin kadarı Jasenovac Toplama Kampı'nda öldürüldü.²⁶ Vladimir Žerjavić'e göre ise, Jasenovac Toplama Kampı'nda öldürülen kişi sayısı 85 bindir.²⁷

Ustaşaların hedefinde sadece Sırlar, Yahudiler ve Romanlar yoktu. Bir başka "kurban millet", Bosna-Hersekli Müslüman Boşnaklar oldu. Ustaşa örgütünün milliyetçi tarih tezine göre Boşnaklar, ayrı bir millet olmayıp, Osmanlı İmparatorluğu tarafından "Müslümanlaştırılmış Hırvatlar"dır. Hırvat Ustaşa örgütü ve devleti, Bosna-Hersekli Boşnakları buna inandırıp Hırvatlaştırmaya çalıştı. Çünkü Ustaşa örgütü, Bosna-Hersek'i, kurulması planlanan homojen Büyük Hırvat ulus-devletinin bir parçası ve Hırvat ulusunun tarihsel toprakları olarak görüyordu. Dolayısıyla Bosna-Hersek'e mutlak hâkim olabilmek için bölgede çoğunluğu oluşturan Boşnakları Hırvatlaştırmak suretiyle kontrol altına alıp yönetmeyi amaçlıyordu. Hırvatlaşmayı reddedip Boşnak kimliğini ve Bosna-Hersek'i sahiplenen, Ustaşa örgütünün katliamlarına karşı çıkan, Ustaşa Pavelić hükümetine muhalefet eden, Alman-İtalyan işgaline karşı ülkesini savunan ve sosyalist Partizanlara katılmayı tercih eden Boşnaklar, Ustaşa ordusunun sert saldırılarına maruz kaldılar. Örneğin Temmuz-Ağustos 1941'de Bilece ve Vişegrad'ta 1.100 sivil Boşnak, Ustaşa ordusu tarafından katledildi.²⁸ 1941-1942 yıllarında Ustaşa ordusuna katılıp Sırp Çetnik ordusuna ve sosyalist Partizanlar karşı savaşan Boşnak askerler de mevcuttu. Bunların bir bölümü (örneğin Husak Miljović komutasındaki Boşnak askerler), iç savaşın ilerleyen yıllarında Ustaşa örgütünün Boşnaklara yönelik gerçekleştirdiği saldırılarına tepki olarak Ustaşa ordusundan ayrılıp sosyalist Partizanlara katıldılar.²⁹

Milliyetçi Hırvat Ustaşa örgütü-ordusu, 2. Dünya Savaşı sonunda YKP'li Partizanlar tarafından yenilgiye uğratıldı. Yakalanan Ustaşa askerleri ve liderleri, Partizanlar tarafından idam edildiler veya hapsedildiler, kaçmayı başaranlar ise değişik ülkelere iltica ettiler. BHD Başkanı ve Ustaşa örgütü

---

²⁵ Matjaž Klemenčič ve Mitja Žagar, *The Former Yugoslavia's Diverse Peoples*, ABC-CLIO, Oxford 2003, s. 169.

²⁶ Tanıl Bora, *Bosna-Hersek: Yeni Dünya Düzeninin Av Sahası*, Birikim Yayınları, İstanbul 1994, s. 40; Arman ve Mandacı, a.g.e., s. 217.

²⁷ Demir, "II. Dünya Savaşı'nda Yugoslavya (1939-1945)", s. 153.

²⁸ Malcolm, a.g.e., s. 282.

²⁹ Paul Shoup, *Communism and Yugoslav National Question*, Columbia University Press, New York 1968, s. 67; Wayne S. Vucinich, "Nationalism and Communism", Wayne S. Vucinich (ed.), *Contemporary Yugoslavia: Twenty Years of Socialist Experiment*, University of California Press, Berkeley 1969, s. 276.

lideri Ante Pavelić, Mayıs 1945'te Zagreb'i terk edip önce Avusturya'ya, oradan Arjantin'e sığındı. Daha sonra İspanya'ya yerleşen Pavelić, faşist diktatör Franco'nun desteğiyle Sosyalist Yugoslavya'ya karşı Hırvat milliyetçiliğini yeniden organize etmeye çalıştı. Ustaşa lideri, bu amacına ulaşmadan 1959'da İspanya'da bir Alman hastanesinde öldü.³⁰

2. Çetnikler: Büyük Sırbistan Milliyetçiliği

2. Dünya Savaşı yıllarında Yugoslavya'da etkili olan bir diğer aşırı milliyetçi hareket Sırp Çetnik Hareketi (Çetnički Pokret) idi. “Çeteci, çete mensubu” anlamına gelen Çetnici (Çetnikler), tarihte ilk defa 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'na karşı başlatılan Sırp ulusal bağımsızlık mücadelesi sürecinde ortaya çıktılar. 20. yüzyılın başında hem askeri hem siyasi olarak yeniden organize olan Çetnikler, Balkan Savaşları sırasında Sırbistan Kraliyet Ordusu'nun bir parçası olarak savaştılar. Çetnikler ayrıca 1. Dünya Savaşı'nda Sırbistan'ı işgal eden Avusturya-Macaristan, Alman ve Bulgar ordularına karşı gerilla savaşı yürüttüler. Çetnik silahlı birlikleri, özellikle 1934'te Yugoslavya Kralı Aleksander Karađorđević'in Ustaşalar tarafından öldürülmesi sonrasında ülke genelinde hızla gelişip yaygınlaştı. Sırp Çetnik hareketi, 2. Dünya Savaşı sırasında Yugoslavya Kraliyet Ordusu'nun önemli komutanlarından Albay Dragoljub (Draža) Mihailović'in liderliğinde organize olup hızla güçlendi. İşgalci güçlere teslim olmayı reddeden Sırp askerler, Mihailović'in komutası altında birleşerek Yugoslavya Ordusu Çetnik Birlikleri'ni oluşturdular ve Londra'ya sığınmış olan Kral Peter'e bağlılıklarını ilan ettiler. Sırp Kral Peter Karađorđević, Mihailović'i Savaş Bakanı ve Genel Kurmay Başkanı olarak atadı ve Çetnik birliklerinin ismi “Anavatandaki Yugoslav Ordusu” olarak değiştirildi.³¹

İşgal sonrasında Yugoslavya Karlığı kâğıt üstünde halen varlığını sürdürüyordu. Londra'ya sığınmış olan Kral Peter “Yugoslavya Kralı” unvanını, hükümet ise “Yugoslavya Kraliyet Hükümeti” adını taşıyordu. Bu nedenle, Çetnik birliklerine “Yugoslav Ordusu” ismi verilmişti. Fakat gerçekte Çetnikler, Yugoslavizm düşüncesine yani Yugoslav halkların birliğine karşıydılar. Çünkü Çetniklerin nihai hedefi, tüm Yugoslav (Güneyslav) halklarını içeren ortak Yugoslavya devletini değil, Büyük Sırbistan ulus devletini kurmaktı. Çetnik birlikleri, ilk etapta işgalci Alman-İtalyan ordularına ve Ustaşalara karşı Sırp ulusunu korumak ve Sırp vatanını işgalden kurtarmak amacıyla kurulmuştu. Fakat 1942 yılından itibaren Çetnikler, YKP liderliğindeki Partizanlara karşı işgalci Almanlarla işbirliği

³⁰ Allcock, vd., a.g.e., s. 210.

³¹ Simon Trew, Britain, Mihailović and the Chetniks, Macmillan Press, London 1998, ss. 6-8, 101; Allcock, vd., a.g.e., s. 41.

yapmaya başladılar.³² Hatta aralarında büyük düşmanlık olan Ustaşalar ile bazı cephelelerde işbirliği yapıp ortak düşmanları olan komünistlere karşı birlikte savaştılar. Çünkü her iki milliyetçi hareketin, kendi büyük milli hedeflerine ulaşmalarını engelleyen en büyük siyasal, ideolojik ve askeri güç/engel YKP Partizan ordusu idi.

Çetnikler, siyasal-ideolojik olarak aşırı Sırp milliyetçisi idi. Nihai amaç, yabancı unsurlardan temizlenmiş homojen Büyük Sırbistan'ı kurmaktı. Bu amaçla farklı (öteki) milli-dini gruplar göçe zorlandı, öldürüldü veya asimile edilmeye çalışıldı.³³

2. Dünya Savaşı boyunca Çetnik ordusu komutanı Mihailović'in siyasal danışmanı olarak görev yapmış olan Stevan Moljević tarafından kaleme alınan "Homojen Sırp Devleti" bildirisini ve programı, 30 Temmuz 1941 günü Sırp kamuoyuna resmen açıklandı. Bu bildiri ve programa göre Sırp ulusu, önce Yugoslavya coğrafyasında hâkimiyetini kurmalı ve ardından tüm Balkanlar'ın en güçlü devleti olmalıdır. Bu amaçla öncelikle tüm Sırp'ları tek devlet içinde birleştirecek olan Birleşik Büyük Sırbistan devleti kurulmalıdır. Bu programa göre kurulacak olan Büyük Sırp Devleti sınırları, Sırbistan, Karadağ, Bosna-Hersek, Makedonya, Kosova bölgelerini, Hırvatistan'ın büyük bölümünü (Hırvatistan'ın kuzeybatısı hariç), Macaristan'ın Voyvodina bölgesini ve ayrıca Romanya, Bulgaristan ve Arnavutluk'un bazı sınır bölgelerini içerecekti. Kurulacak olan Büyük Sırbistan sınırlarında kalan Hırvatlar, ülkeden kovulmalı (kuzeybatı Hırvatistan'a sürülmeli) ve Müslüman Boşnaklar da Ortodoks Hıristiyanlığa geçirilmeliydi.³⁴

Bu bildiriden de anlaşılabilirliği gibi, Çetnik hareketi ve siyasi programı, anti-Hırvat, anti-Boşnak ve anti-Yugoslav idi. Ayrıca Çetnik örgütü ve ordusu, aynı milliyetçi Hırvat Ustaşalar gibi sıkı anti-komünist idi. YKP ise, tüm Yugoslavya topraklarını ve halklarını içerecek şekilde yeni bir Sosyalist Yugoslavya Federasyonu kurmayı amaçlıyordu. Bu nedenle Çetnik örgütü-ordusu, YKP ve Partizanları, Sırp ulusunun düşmanı ve Büyük Sırbistan projesinin engeli olarak değerlendiriyordu.

Çetniklere göre Hırvatlar, etnik olarak Slav olmalarına rağmen dini mezhep olarak Katolikliği benimseyerek ve Almanlarla işbirliği yaparak "Ortodoks Slav kardeşliğine" ihanet etmişlerdi. Daha da vahimi; Hırvat Ustaşa ordusu,

³² Osman Karatay, Kosova Kanlı Ova, İz Yayıncılık, İstanbul 1998. s. 84.

³³ Sündüs Adaş ve Emrah Konuralp, "Eski Yugoslavya'da Sırp Milliyetçiliğinin Tarihsel Temelleri ve Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti'nin Dağılmasına Etkileri", Anadolu ve Balkan Araştırmaları Dergisi, Cilt 3, Sayı 6, 2020, s. 124.

³⁴ Stjepan Mesić, "The Road to War", Branka Magaš ve Ivo Žanić (ed.), The War In Croatia and Bosnia-Herzegovina, Frank Cass Publishers, London 2001, ss. 4-5.

Hırvatistan ve Bosna-Hersek'te yaşayan Sırp milletine yönelik soykırım uygulayarak Sırp milletini yok etmeye çalışmaktaydı. Bu nedenle Çetniklere göre "hain" Hırvatlara güvenilemezdi, Ustaşa örgütü-ordusu da Sırp ulusunun düşmanıydı ve yok edilmeliydi. Ayrıca Çetniklerin milliyetçi tarih tezine göre Boşnaklar, Osmanlı İmparatorluğu döneminde Osmanlı Devleti tarafından Ortodoksluktan İslam dinine dönüştürülmüş Sırlardır. Bu nedenle Müslüman Boşnakların, "yeniden kendi özlerine" yani Ortodoks Hıristiyanlığa ve Sırp ulusuna geri dönmeleri gerekiyordu. Bunu reddeden Boşnaklar ise, ülkeden (yani kurulacak olan Büyük Sırbistan'dan) sürülmeli veya yok edilmeliydi. Çetnik ordusunun kurucu komutanı Mihailović'in İtalya'daki temsilcisi ve Çetnik Ulusal Merkez Komitesi üyesi Dr. Živko Topalović, Çetnik hareketinin bu aşırı milliyetçi politikasını ve ideolojisini, "üç Antizm" olarak özetlemişti: "Anti-Hırvatizm, Anti-Muhammedizm (İslam karşıtlığı) ve anti-Yugoslavizm".³⁵

Sırp Çetnik milliyetçiliğine göre Hırvatlar, Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun etkisiyle "Katolikleşmiş Sırlar"; Boşnaklar ise, Osmanlı İmparatorluğu'nun etkisiyle "Müslümanlaşmış Sırlar" idi. Bu iki topluluk tekrardan Ortodoksluğa dönmeli ve Sırplaşmalıydı. Kurulacak olan yeni Büyük Sırbistan ise, tüm Sırları tek bir Sırp ulus devleti altında birleştiren ve etnik, dinsel, kültürel açıdan homojen olan bir ülke olmalıydı. Bu düşüncenin kaçınılmaz sonucu, Hırvat ve Boşnak halklara yönelik etnik temizlik oldu. Hırvat Ustaşa milliyetçiliği ve ordusu, homojen Büyük Hırvatistan'ı kurmak amacıyla Sırları hedef alırken, Çetnikler de kendi homojen büyük ulus devletlerini kurabilmek amacıyla Hırvatları hedef aldılar. Örneğin Eylül 1942'de Ortodoks Sırp Rahip Momčilo Đujić komutasındaki bir Çetnik birliği, Split yakınlarındaki Gata köyünü basıp yaklaşık 200 Hırvat köylüyü öldürdü.³⁶

Ayrıca Sırp Çetnik milliyetçiliği, Bosna-Hersek ve Sancak (Sandžak) bölgelerinde tam Sırp hâkimiyeti tesis edebilmek ve bu iki bölgeyi, kurulması amaçlanan Büyük Sırbistan'a katmak amacıyla bu bölgelerde nüfusun çoğunluğunu oluşturan Müslüman Boşnaklara karşı da etnik temizlik uyguladı. Örneğin Pavle Đurišić komutasındaki Çetnik silahlı kuvvetleri, Sancak bölgesindeki Boşnak köylerini hedef alarak Sancaklı Boşnak köylüleri katletti. Bosna-Hersek'in güneydoğu bölgesinde yer alan Foča'da da en az iki bin sivil Boşnak Ağustos 1942 ve dokuz bin Boşnak Şubat 1943'te Çetnikler tarafından katledildi.³⁷

³⁵ Tomasevich, a.g.e., s. 87.

³⁶ Judah, a.g.e., s. 129.

³⁷ Malcolm, a.g.e., s. 298.

Bu katliamlar, Boşnakların kendilerini koruyabilmek umuduyla daha yoğun biçimde YKP ve Partizan ordusuna yönelmelerinde etkili oldu. Örneğin Sekizinci Partizan Tugayı, Boşnak Osman Karabegović komutası altında Bosna'da Aralık 1942'de Boşnaklar tarafından oluşturuldu ve bölgedeki Ustaşa, Çetnik ve işgalci Alman ordularına karşı savaştı. Böylece 1942 sonundan itibaren Boşnakların katılım ve destekleri arttıkça Bosna-Hersek ve Sancak bölgelerinde Partizanların askeri gücü ile YKP'nin siyasi etkisi de giderek arttı.³⁸

Milliyetçi Sırp Çetnik birlikleri ilk başlarda ülkeyi işgal eden Alman ve İtalyan ordularına karşı savaştılar. Çeşitli sabotaj, bombalama ve gerilla taktikleriyle özellikle Sırbistan'daki işgalci Alman askerlerine ve iletişim-ikmal hatlarına önemli zayıflatlar verdiler.³⁹ Bunun üzerine YKP Başkanı ve Partizan Ordusu Başkomutanı Josip Broz Tito, Çetnik ordusu Başkomutanı Draža Mihailović'e, işgalci Alman-İtalyan ordularına karşı işbirliği yapmayı ve kendi kuvvetlerini birleştirmeyi iki defa teklif etti (Eylül 1941). Fakat işbirliği tekliflerini reddeden Mihailović, Ekim 1941'de İtalyanlarla anlaşış askeri destek aldı. Ardından Kasım 1941'de Hersek bölgesinde hücumu geçip Partizanları yenilgiye uğrattı. Hersek'te Çetniklere karşı tutunamayan Partizan birlikleri, Müslüman Boşnakların çoğunlukta olduğu Sancak bölgesine geri çekilmek zorunda kaldı. Burada Boşnakların katılımlarıyla güç toparlayan Partizanlar yeniden Hersek bölgesine geçerek Çetniklere karşı taarruz başlattı. Böylece Kasım 1941'den itibaren milliyetçi Çetnik – sosyalist Partizan iç savaşı başladı ve şiddetlenerek 1945'e kadar sürdü. Bu iç savaş süresince Sırp Çetnik ordusu, YKP Partizan ordusuna karşı işgalci Alman-İtalyan ordularıyla işbirliği yaptı.⁴⁰

Çetnikler, Kasım 1941 sonrasında işgalci Alman-İtalyan ordularından çok YKP Partizan ordusuna karşı savaştılar. Çünkü Çetniklere ve Sırp milliyetçiliğine göre, Sosyalist Yugoslavya Federasyonu'nu kurmayı amaçlayan YKP ve Partizan ordusu, homojen Büyük Sırbistan ulus devletinin en önemli engeli ve düşmanıydı. Büyük Sırbistan'ın kurulabilmesi için YKP ve Partizan ordusu mutlak olarak yenilgiye uğratılmalıydı. Bu amaçla da Çetnikler, işgalci Alman-İtalyan ordularından askeri yardımlar alıp, YKP Partizan ordusuna karşı işgalci kuvvetlerle işbirliği yaptı.

Örneğin 1942 yılı içinde toplam 52.000 Çetnik asker, ülkedeki işgalci Alman ve İtalyan orduları tarafından Partizanlara karşı hafif ve ağır silahlarla donatılıp eğitildi. İtalya'nın Eylül 1943'te yenilgiye uğratılması ve

³⁸ Malcolm, a.g.e., ss. 297-298.

³⁹ Trew, a.g.e., s. 150.

⁴⁰ Wolff, a.g.e., s. 213.

Yugoslavya topraklarından çekilmesi sonrasında sosyalist Partizanlara karşı Alman-Çetnik işbirliği daha da sıkılaştı ve Partizanlara karşı ortak askeri operasyonlar gerçekleştirildi.⁴¹

Çetnik ordusu, savaş sonunda YKP Partizan ordusu karşısında yenik düştü. Tutsak olarak ele geçirilen Çetniklerin çoğunluğu vatana ihanet suçundan yargılanıp ölüm cezasına çarptırıldı. Yakalanıp idam edilenler arasında Çetnik lider Mihailović de vardı. Kaçmayı başaranların çoğunluğu Batı Avrupa ülkelerine ve ABD'ye sığındı. 2. Dünya Savaşı sonrasında yurtdışında dernekler şeklinde örgütlenen Sırp Çetnik milliyetçileri, buldukları ülkelerde Sosyalist Yugoslavya'ya karşı siyasi propaganda faaliyetleri sürdürdüler ve Yugoslavya içinde Sırp milliyetçiliğini yeniden örgütleyip güçlendirmeye çalıştılar.

3. Yugoslavya Komünist Partisi ve Partizanlar: Sosyalist Federal Yugoslavya'nın Kuruluşu

2. Dünya Savaşı yıllarında yükselişe geçen bir başka güçlü siyasal ve askeri hareket, Yugoslavya Komünist Partisi (YKP) ve Partizan Ordusu idi. Temmuz 1920'de kurulmuş olan YKP, Yugoslav (Güneyslav) halkların birliğini amaçlayan "Yugoslavizm" düşüncesi ile işçi sınıfı yönetimini amaçlayan sosyalist Marksist düşüncüyü birleştirerek Sosyalist Federal Yugoslavya'yı kurmayı amaçlıyordu. 2. Dünya Savaşı'nı emperyalistler arası savaş/rekabet olarak değerlendiren YKP, Yugoslavya'nın savaş dışında kalıp tarafsızlık siyaseti izlemesi gerektiğini düşünüyordu. Ülkenin işgale uğraması ile birlikte YKP Merkez Komitesi, derhal silahlı direniş hareketi başlatma kararı aldı. 15 Haziran 1941 günü YKP, silahlı direniş içinde "*yeni bir dünyanın*" doğacağını, "*Yugoslavya'daki bütün halkların gerçek bağımsızlığı temelinde özgür kardeşçe bir toplumun yaratılacağını*"⁴² duyurdu. 22 Haziran'da Belgrat'ta toplanan YKP Merkez Komitesi, Yugoslav halklarını örgütlü mücadeleye çağırdı ve beş gün sonra Josip Broz Tito komutasında "Halk Kurtuluş Partizan Birlikleri Genelkurmay Başkanlığı" oluşturuldu. İlk Partizan Birliği Temmuz ortasında Karadağ'da oluşturuldu ve burada işgalcilere karşı askeri ayaklanma başlatıldı. Akabinde Bosna-Hersek'in büyük bölümünde ve 1941 kışında Sırbistan'da yeni Partizan birlikleri kurulup silahlı direnişe geçildi. 1941 sonunda Birinci Proletarya Tugayı oluşturulduktan sonra 1942 ortasına kadar ülkenin değişik bölgelerinde dört tugay daha kuruldu. Bu tugaylar, düzenli ordunun

⁴¹ Bkz. Tomasevich, a.g.e., s. 91-93.

⁴² Kostadin Paleshoutski, "National Problem in the Yugoslav Federation", Krastjo Mancev (ed.), National Problems in the Balkans: History and Contemporary Developments, Arges Publishing House, Sofia 1992, s. 86.

habercisiydi. Ve nihayet Kasım 1942'de ülke geneline yayılmış olan tüm Partizan birliklerini merkezi komuta altında birleştiren Yugoslavya Halk Kurtuluş Ordusu (YHKO) kuruldu.⁴³

Bihać'ta 27 Kasım 1942'de Yugoslavya Halk Kurtuluş Anti-faşist Konseyi (YHKAK) toplandı ve YHKO, yeni kurulan YHKAK'a bağlandı. Bu konseye Sırbistan, Hırvatistan, Karadağ, Bosna-Hersek, Voyvodina ve Sancak'tan temsilciler katıldılar. Yani bir tür "Yugoslav Parlamentosu" oluşturulmuş oldu. Bihać toplantısında YHKAK'nın görev ve amacı; *"tüm Yugoslav halklarının bağımsızlığını gerçekleştirmek ve bağımsız kardeşçe toplum içinde özgürlük ve eşitlik koşullarını yaratmak için ortak mücadeleyi ilerletmek"*⁴⁴ olarak açıklandı. Toplantı sonunda yayınlanan bildiri, *"Sırbistan, Karadağ, Hırvatistan, Slovenya, Bosna-Hersek ve Makedonya'nın özgürlüğü ve kardeşçe birliği için işgalcilere karşı büyük kurtuluş savaşında herkesi silahlı ayaklanmaya"*⁴⁵ çağırıyordu. Böylece bu bildiri, savaştan sonra kurulması planlanan Federal Yugoslavya'nın altı federe cumhuriyetten oluşacağıının sinyalini de vermiş oldu.

Partizan ordusu (YHKO), 1943'e kadar ülkenin yaklaşık beşte birini (genellikle Sırbistan, Karadağ ve Bosna-Hersek'in dağlık ve kırsal bölgelerini) işgalden kurtarıp hâkimiyeti altına aldı. Kontrolün sağlandığı bölgelerde YKP'nin talimatıyla yerel ve bölgesel Halk Kurtuluş Komiteleri oluşturuldu. İlk olarak 16 Kasım 1941'de Sırbistan Halk Kurtuluş Komitesi, 8 Şubat 1942'de ise Karadağ Halk Kurtuluş Komitesi kuruldu. 1942 sonuna gelindiğinde ülke genelinde 900'ün üzerinde yerel ve bölgesel Halk Kurtuluş Komiteleri mevcuttu.⁴⁶

Halk Komitelerinin temel görev ve yetkileri; (1) cephedeki Partizanlara destek sağlamak, (2) asayişi ve güvenliği sağlamak, (3) halkın gıda ve barınma ihtiyacını sağlamak, (4) ekonomik faaliyetleri ve iletişimi organize etmek, (5) cephe ile cephe arkası bölgeler arasında bağlantı sağlamak idi. Partizan ordusu tarafından işgalden kurtarılan bölgelerde aynı zamanda işçi komiteleri de oluşturuldu. Örneğin, ilk kurtarılan bölgelerden birisi Sırbistan'da Krupanja kasabası idi. İlk iş olarak kasabada seçim yoluyla bir işçi komitesi oluşturuldu. Bu komitenin görevi, kasabadaki kamu hizmetlerini yürütmek, üretim sürecini organize etmek, işçilere ücret

⁴³ Paleshoutski, a.g.e., ss. 87-88.

⁴⁴ Paleshoutski, a.g.e., s. 89.

⁴⁵ Paleshoutski, a.g.e., s. 89.

⁴⁶ Paleshoutski, a.g.e., s. 89.

ödemek, işçilerin ve ailelerinin gıda ve barınma ihtiyacını karşılamak idi.⁴⁷ Bu yerel ve bölgesel komiteler, buldukları bölgenin yürütme, yasama ve yargı organları olarak işlev gördüler. Böylece henüz savaş tüm şiddetiyle devam etmekteyken YKP, bu yerel-bölgesel komiteler vasıtasıyla yeni bir Yugoslavya Federasyonu'nun idari, siyasi ve iktisadi temelini hazırlamaya başladı.

YKP Başkanı ve Partizan Ordusu Başkomutanı Tito, Aralık 1942'de *Proleter* dergisine verdiği röportajında, "...Yugoslavya için kurtuluş aynı zamanda Hırvatlar, Slovenler, Sırp, Makedonlar, Arnavutlar, Müslümanlar (Boşnaklar) vs. için de kurtuluş" olduğunu, yürütülmekte olan kurtuluş savaşın "tüm Yugoslavya halklarına özgürlük, eşitlik ve kardeşlik getireceğini" söyledi. "Bu, halk kurtuluş mücadelesinin özüdür" dedi. Benzer açıklamayı, 8 Şubat 1943'te YHKAK ve YHKO Başkanlığı yaptı:

"Halk kurtuluş hareketi Hırvatların, Slovenlerin, Sırp, Makedonların, Karadağlıların, vs. ulusal haklarını tam olarak tanır. Bu hareket Hırvat olduğu kadar aynı zamanda Sırp ve Sloven'dir. Bu nedenle tüm Yugoslav halkların ulusal haklarının kazanılacağını garanti eder."⁴⁸

29 Kasım 1943'te Jajce'de 2. YHKAK toplantısı düzenlendi. Toplantıda, "Federal Demokratik Yugoslavya"nın kurulmakta olduğu ilan edildi. Bu bağlamda YHKAK, kendisini Yugoslavya'nın en üst yasama erki ilan etti ve ülkenin yürütme organı olarak Yugoslavya Halk Kurtuluş Komitesi (YHKK) oluşturuldu. Böylece kurulmakta olan yeni Yugoslavya Federasyonu'nun ilk parlamentosu YHKAK, ilk hükümeti ise YHKK oldu.⁴⁹

Tüm bunlardan aslında en önemlisi, Jajce toplantısında yeni Yugoslavya'nın federal ilkeler temelinde tasarlanmış olmasıdır. Ortak düşmana karşı verilen ortak mücadele sürecinde yaratılan yeni devletin, "federal ilkeler" üzerinde "egemen, özgür ve eşit halkların toplumu" olarak organize edileceği açıklandı.⁵⁰ En önemli dört federal ilke; ulusların federasyona gönüllü katılımı, federasyondan gönüllü ayrılma hakkı, tüm halkların egemenliği ve

⁴⁷ Sharon Zukin, *Beyond Marx and Tito: Theory and Practice In Yugoslav Socialism*, Cambridge University Press, London 1975, s. 55.

⁴⁸ Paleshoutski, a.g.e., s. 89.

⁴⁹ Robert V. Daniels (ed.), "Statement of the Second Assembly of the Anti-Fascist Council of National Liberation", *A Documentary History of Communism, Volume II*, Random House, New York 1960, s. 132.

⁵⁰ Najdan Pašić, *The Socio-Political System of Yugoslavia*, Federal Committee for Information, Beograd 1975, s. 18.

ortak devlet içinde ulusların eşitliği idi. Toplantı sonunda kabul edilen bildiride şunlar belirtildi:

“Tüm Yugoslavya halklarının gerçek iradesine uygun olarak diğer uluslarla birleşme veya ayrılma hakkı dâhil her ulus için self-determinasyon hakkı, Yugoslav halklarının halk kurtuluş mücadelesinin üç yıllık sürecinde açıkça ortaya konmuştur... Yugoslavya halklarının egemenlik ilkesini gerçekleştirmek, Yugoslavya'yı tüm halkları için gerçek anavatan haline getirmek amacıyla Yugoslavya; Sırpların, Hırvatların, Slovenlerin, Makedonların ve Karadağlıların ve sırasıyla Sırbistan, Hırvatistan, Slovenya, Makedonya, Karadağ ve Bosna-Hersek halklarının tam eşitliğini garanti edecek olan federal ilkeler temelinde inşa ediliyor ve edilecektir.”⁵¹

Bu kararın ardından yeni Federal Yugoslavya'nın federe yönetim bölgelerini kurma çalışmaları başlatıldı. Yani 2. YHKAK Toplantısı ile birlikte ülke siyasi-idari olarak yeniden yapılandırılmaya başlandı. Bu nedenle, Frits W. Hondius'a göre İkinci Yugoslavya (yani YSFC) aslında bu tarihi toplantı ile başladı.⁵² Federe bölgeler 1944 yılı içinde peşi sıra ilan edildi. İlk olarak 14 Şubat 1944'te Slovenya'nın, Yugoslavya Federasyonu'nun altı federe bölgesinden birisi olduğu ilan edildi ve 5 Mayıs'ta Slovenya Federe Hükümeti kuruldu. Dört gün sonra Hırvatistan Halk Kurtuluş Anti-faşist Konseyi, Hırvatistan'ı Yugoslavya'nın federe bölgesi ilan etti. Ayrıca kabul edilen bildiride, Hırvatistan'da yaşayan Hırvat ve Sırp halkların eşit haklara sahip oldukları açıklandı. Bosna-Hersek Halk Kurtuluş Anti-faşist Konseyi, ikinci toplantısını Sanski Most'ta 1 Temmuz'da gerçekleştirdi. Toplantıda Bosna-Hersek, Federal Yugoslavya'nın federe bölgesi ilan edildi. Burada yaşayan Müslüman (Boşnak), Sırp ve Hırvat halkların eşitliği vurgulandı ve Bosna-Hersek'in bu üç halkın ortak ülkesi olduğu belirtildi. 14 Temmuz'da toplana Karadağ Halk Kurtuluş Anti-faşist Konseyi Karadağ'ın ve 2 Ağustos'ta toplanan Makedonya Halk Kurtuluş Anti-faşist Konseyi de Makedonya'nın Yugoslavya Federasyonu'na bağlı federe bölgeler olduklarını duyurdu. Başkent Belgrat Alman işgalinden kurtarıldıktan sonra Sırbistan'ın da Federal Yugoslavya'ya bağlı federe bölge olduğu ilan edildi (11 Kasım 1944).⁵³ Yani altı federe cumhuriyetten oluşacak olan yeni Federal Yugoslavya, henüz 2. Dünya Savaşı ve iç savaş devam etmekteyken YKP Partizan ordusu liderliğinde fiilen kurulmuş oldu.

⁵¹ Paleshoutski, a.g.e., s. 92.

⁵² Hondius, a.g.e., s. 335.

⁵³ Paleshoutski, a.g.e., ss. 92-93, 98.

Tüm bu gelişmelerin/çalışmaların temelinde ise elbette Tito ve onun başkanlığındaki YKP vardı. Direnişi örgütleyen YKP'nin amacı, önce ülkeyi işgalden kurtarmak ve ardında Sosyalist Yugoslavya Federasyonu'nu kurmak idi. Bu amaçla işgalci Alman-İtalyan kuvvetlerine, Ustaşalara ve Çetniklere karşı savaşıldı. Ülkedeki son Alman, Ustaşa ve Çetnik birlikleri 1945 yılının Mayıs ayında yenilgiye uğratıldı ve böylece Yugoslavya için 2. Dünya Savaşı fiilen sona ermiş oldu.

YKP Başkanı ve Partizan Ordusu Başkomutanı Tito ile işgalden sonra Londra'ya sığınmış olan Yugoslavya Krallığı Başbakanı Ivan Šubašić arasında 1 Kasım 1944'te ortak bildiri imzalandı. "Tito-Šubašić Anlaşması" olarak anılan bu bildiriye göre, (a) ülke işgal edildikten sonra Londra'ya sığınmış olan Yugoslavya Kralı (Sırp) Peter Karađorđević, referandum yoluyla halk tarafından kabul edilmediği sürece ülkeye geri dönmeyecek; (b) Kral Peter, kral naipliği tarafından temsil edilecek; (c) altı federe bölgeyi temsilen altı bakandan oluşan yeni ortak hükümet oluşturulacak; (d) bu ortak hükümet Yugoslavya'yı dış ilişkilerde temsil edecek; (e) ortak hükümet, yeni anayasa kabul edilinceye kadar çalışmalarını sürdürecektir ve yaptığı çalışmalardan dolayı YHKAK'a karşı sorumlu olacaktır.⁵⁴

Tito-Šubašić Anlaşması'na uygun olarak 7 Mart 1945'te yeni bir koalisyon hükümeti oluşturuldu: Tito Başbakan ve Savaş Bakanı, Sırp Demokratik Parti lideri Milan Grol Başbakan Yardımcısı, eski Yugoslavya Krallığı Başbakanı Šubašić ise Dışişleri Bakanı olarak yeni hükümette yer aldılar. Koalisyon hükümetinde yer alan toplam 28 bakanın 23'ü aslında Tito'ya sadık veya yakın siyasetçilerden oluşuyordu. Dolayısıyla yeni oluşturulan Yugoslavya (koalisyon) Hükümeti, aslında büyük ölçüde YKP ve Tito'nun kontrolündeydi. Koalisyon hükümeti, 9 Mart günü siyasi programını ve devletin yeni adını ilan etti: Demokratik Federal Yugoslavya. Bu federasyon, Sırbistan, Hırvatistan, Slovenya, Bosna-Hersek, Makedonya, Karadağ federe bölgelerini ve Sırbistan'a bağlı iki özerk bölgeyi (Voyvodina ile Kosova) içeriyordu.⁵⁵

Partizan Ordusu Mayıs 1945'te son Alman birliğini ülkeden kovup, milliyetçi Sırp Çetnik ve Hırvat Ustaşa birliklerini de yok edince, YKP Yugoslavya'nın en güçlü siyasal aktörü haline geldi. YKP'nin komutası altında 800.000 kişilik Partizan Ordusu ve YHKAK vardı. YKP, bu iki askeri ve siyasi aygıtı kullanarak ülke genelinde etkili bir idari ve güvenlik

⁵⁴ Džemal Najetović, *Britanska Politika u Bosni i Hercegovini (1992-1995)*, DESS, Sarajevo 2008, s. 27; Jelavich, a.g.e., s. 313.

⁵⁵ Bkz. Hondius, a.g.e., ss. 133-134; Wolff, a.g.e., ss. 267-268.

ağını ve hâkimiyetini daha savaş yıllarında bölge bölge örmüştü.⁵⁶ İşgalci ordulara, Çetniklere ve Ustaşalara karşı savaşı organize edip yönetmek amacıyla Kasım 1942'de oluşturulmuş olan YHKAK, savaş sona erdikten sonra üçüncü ve son kongresini toplayıp (7-10 Ağustos 1945) kendisini "Demokratik Federal Yugoslavya Geçici Halk Meclisi"ne dönüştürdü. Aynı ay içinde YKP, sahip olduğu askeri ve siyasal gücünü kullanarak koalisyon hükümeti içinde yer alan anti-komünist üyeleri istifaya zorladı ve monarşist Sırp Dışişleri Bakanı (eski Yugoslavya Krallığı Başbakanı) Šubašić'i tutukladı.⁵⁷

Yugoslavya Kurucu Federal Meclis seçimleri, 11 Kasım 1945'te büyük ölçüde YKP kontrolü altında düzenlendi. Seçmenlerin önüne sadece iki liste kondu: YKP güdümlü "Halk Cephesi Listesi" ve hiçbir adayın yer almadığı "Boş Liste". Birinci listede YKP, Cumhuriyetçi Parti, Sırp Köylü Partisi, Milli Köylü Partisi, Bağımsız Sırp Demokrat Parti, Sosyalist Parti ve Hırvat Köylü Partisi tarafından belirlenen "sözde" ortak milletvekili adayları yer alıyordu. Gerçekte bu adayların büyük çoğunluğu YKP üyesiydi veya YKP'ye yakın kişilerdi. Bu listeyi beğenmeyen seçmenin tek alternatifi, "Boş Liste"yi sandığa atmak yani YKP güdümlü Halk Cephesi Listesi'ni reddetmek idi. Bu şekilde düzenlenen seçimde Halk Cephesi Listesi geçerli oyların %90,48'ini, Boş Liste ise sadece %9,52'sini aldı. Bu seçim sonucuna göre oluşan YKP güdümlü Kurucu Federal Meclis, 29 Kasım 1945'te Belgrad'ta toplanıp "Yugoslavya Federal Halk Cumhuriyeti"ni resmen ilan etti (devletin adı 1963'te Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti olarak değiştirilecektir)⁵⁸. Federal Meclis'e giren diğer partiler/siyasetçiler kısa zaman içerisinde YKP tarafından etkisiz hale getirildiler ve YKP dışındaki tüm partiler kapatıldı. Böylece 1946 sonunda ülkenin tek siyasi partisi ve mutlak iktidarı Başkan Tito liderliğindeki YKP oldu.

Sonuçlar

Yaklaşık beş yıl süren sert uzun iç savaşın sonunda Çetnikler ile Ustaşaları yenilgiye uğratan YKP Partizan ordusu ülkenin hâkim siyasal ve askeri gücü haline gelerek Sosyalist Yugoslavya Federasyonu'nu kurdu. Dolayısıyla YSFC, sadece işgalci Alman-İtalyan ordularına karşı değil, aynı zamanda ülkedeki milliyetçi örgütlere karşı yapılan ve kazanılan savaş sonucunda kurulabildi. Eğer milliyetçiler (Çetnikler veya Ustaşalar) savaşı kazanmış ve siyasal iktidarı ele geçirmiş olsaydı Yugoslavya daha 1945'te parçalanacaktı.

⁵⁶ Jelavich, a.g.e., s. 312; Phyllis Auty, "The Post-War Period", Stephen Clissold (ed.), A Short History of Yugoslavia, Cambridge University Press, Cambridge 1968, s. 236.

⁵⁷ Hondius, a.g.e., ss. 134-135.

⁵⁸ Hondius, a.g.e., ss. 135-136; Auty, a.g.e., s. 238.

Savaşı kazanıp siyasi iktidarı ele geçiren taraf YKP Partizan ordusu olduğu için Yugoslavya 2. Dünya Savaşı sonrasında varlığını devam ettirebildi. Bu nedenle Hırvat tarihçi Ivo Banac, çok doğru bir tespitle, “komünizm (YKP) olmasaydı savaş sonrası dönemde bir Yugoslav devletinin ortaya çıkması mümkün olamazdı”⁵⁹ diye yazmıştır.

Bosna-Hersek eski Cumhurbaşkanı Alija Izetbegović'e göre, YKP Partizan ordusunun iç savaştan zaferle çıkmasının ve Yugoslavya Federasyonu'nun kurulmasının en önemli nedeni şuydu:

*“İnsanlar felsefeden fazla hoşlanmazlar. Akıl yürütme biçimleri oldukça basittir. Çetnikler gelir insanlar kaçar, Ustaşalar gelir insanlar kaçar. Partizanlar gelir insanlar kaçmazlar. Peki, bu neden böyledir? Çünkü onlarla konuşulur, partizanlar kadınları ve çocukları öldürmezler. Partizanlar, zaman zaman düşmanlarına karşı oldukça acımasız ve kaba bir biçimde davrandılar, ancak kadınları ve çocukları öldürmüyorlardı. Sonuçta zafer onların oldu.”*⁶⁰

Kendinden olmayan öteki halklara, kadın ve çocuklara saldıran radikal milliyetçi Ustaşa ve Çetnikler giderek halk desteğini kaybederken, sivil halka saldırmayan YKP-Partizanlar ise, giderek halk desteğini arttırarak güçlendi. Bunun dışında başka önemli nedenler-etkenler de vardı YKP'nin iç savaşı kazanıp iktidarı ele almasında:

(1) Eski krallık rejimi (1918-1941) Yugoslavya'daki ulusal anlaşmazlıkları çözememişti. YKP, krallık döneminden kalma ulusal meseleleri, “Federal Yugoslavya” çerçevesinde tüm uluslara ve azınlıklara siyasi, ekonomik ve kültürel haklar tanıyıp bu hakları güvence altına almak suretiyle çözeceğini vaat etti. Yani YKP'nin “Yugoslavya'nın ulusal probleminin çözülmesi için gerçekçi Yugoslav ve federal programı”⁶¹ vardı. Bu program, Yugoslavya'nın tüm uluslarından insanların önemli bir bölümünü cezpt etti. YKP, savaş kazanıldığı takdirde Slovenlere, Makedonlara, Bosnalı Müslümanlara (Boşnaklara), Karadağlılara, Sırlara ve Hırvatlara Yugoslavya içinde kendi “cumhuriyetlerine” sahip olacaklarını vaat etti. Bu vaat, özellikle Yugoslavya Krallığı döneminde büyük haksızlıklara uğramış

⁵⁹ Ivo Banac, “Sırbistan'da Milliyetçilik”, Kemal Saybaşı ve Gencer Özcan (ed.), Yeni Balkanlar, Eski Sorunlar, Bağlam Yayınları, İstanbul 1997, s. 104.

⁶⁰ Aliya İzetbegović, Bosna Mucizesi, çev. Fatmanur Altun ve Rifat Ahmedoğlu, Yöneliş, İstanbul 2003, s. 20.

⁶¹ Jozo Tomasevich, “Yugoslavia During the Second World War”, Wayne S. Vucinich (ed.), Contemporary Yugoslavia: Twenty Years of Socialist Experiment, University of California Press, Berkeley 1969, s. 116.

olan Slovenleri, Makedonları ve Boşnakları cezbedi.⁶² Daha da ötesi YKP, federasyonun kurucu uluslarına self-determinasyon ve birlikten ayrılabilme hakkı verileceğini söylüyordu. YKP'nin bu siyaseti, "Bratstvo i Jedinstvo (Kardeşlik ve Birlik)" sloganı olarak topluma sunuldu. Bu nedenle YKP ve Partizan ordusu, savaş yıllarında her ulustan ve etnik-dinsel gruptan destek alabildi.

(2) YKP, toprak reformu ve planlı sosyalist ekonomi yoluyla işçilerin ve köylülerin yaşam standardını yükselteceğini vaat etti. Bu nedenle Partizanların savaşı, hem işgalci güçlere hem de Karađorđević Hanedanlığı'na, büyük toprak sahiplerine ve burjuvaziye karşı bir "Halk Kurtuluş Savaşı" idi. Büyük Balkan tarihçisi Stavrianos'un ifadesiyle YKP ve Partizanlar, sömürgeci rejimi yıkıp sömürsüz eşitlikçi yeni bir toplum kurmak isteyen "yoksunlar" tarafından desteklendi. Çetnikler, Ustaşalar ve Kraliyet makamı ise, emekçi halkın sömürülmesine dayanan düzeni kendi sözde "milli çıkarları" çerçevesinde yeniden dizayn etmeyi amaçlayan "varlıklılar" tarafından desteklendi.⁶³ Dolayısıyla YKP'nin mücadelesi, sadece işgalci faşist ordulara karşı bir bağımsızlık savaşı değildi, aynı zamanda Yugoslavya'daki egemen varlıklı sınıflar ile yoksul sınıflar arasında bir sınıf savaşı idi. Bu "bağımsızlık ve sınıf savaşı" sürecinde yüz binlerce işçi ve köylü, kendi selametlerini, "sömürsüz-eşitlikçi düzen" kurmayı vadeden YKP saflarında gördü ve giderek Partizanlaştı.

(3) Çetniklerin, Ustaşaların ve ülkeyi terk edip Londra'ya yerleşen (yani İngiliz emperyalizminin kontrolüne giren) Kraliyet Hükümeti'nin yapamadığını YKP-Partizanlar yaptı: Ülkenin hemen hemen her şehrinde ve köyünde Halk Kurtuluş Komitesi adı altında yerel teşkilatlar oluşturuldu. Ayrıca bölgesel Halk Kurtuluş Anti-faşist Konseyleri kuruldu. Bu bölgesel-yerel teşkilatlar, kuruldukları yerlerde sadece askeri-güvenlik değil, aynı zamanda siyasal, ekonomik ve toplumsal görev ve sorumluluklar üstlendiler. Böylece iç savaş devam etmekteyken YKP'nin otoritesi ülke çapında adım adım kurumsalaştırıldı ve savaş sonrasında kurulacak olan YKP iktidarının ve Federasyonun zemini hazırlandı. Bu nedenle tarihçi Phyllis Auty'in sözleriyle,

"Komünistlerin savaş sonunda iktidarı ele geçirdiğini söylemek yanlış olacaktır çünkü onlar, ülkenin kurtarılan bölgelerinde otoriteyi

⁶² Barbara Jancar-Webster, "Women in the Yugoslav National Liberation Movement", Sabrina Petra Ramet (ed.), Gender Politics in the Western Balkans: Women and Society in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States, the Pennsylvania State University Press, Pennsylvania 1999, s. 76-77.

⁶³ Bkz. Stavrianos, a.g.e., s. 762-764.

aşamalı olarak ele aldılar. Onlar, aynı zamanda merkezi ve yerel yönetimin temel makinesini savaş sona ermeden önce yarattılar.”⁶⁴

(4) Ustaşa ve Çetnik örgütleri/orduları, öteki milletleri dışlayan, aşağılayan ve hatta öteki “düşman-rakip” milletlere karşı etnik temizlik uygulayan aşırı milliyetçi ideolojiye sahiplerdi. Amaçları, homojen Büyük Hırvatistan’ı ve homojen Büyük Sırbistan’ı kurmaktı. Oysa YKP-Partizan hareketinin siyasal amacı, federalizm ve sosyalizm temelinde “Yugoslavya Birliği”ni kurmaktı. Bu nedenle YKP ile Partizan ordusu, üyelerini-askerlerini ülkede yaşayan tüm uluslardan devşirebildi: Partizan askerlerin %44’ü Sırp, %30’u Hırvat, %10’u Sloven, %5’i Karadağlı, %2,5’u Makedon ve % 2,5’u Boşnak idi.⁶⁵ Hatta çok sayıda Partizan birliği/tugayı, ülkedeki azınlıklara mensup savaşçılardan oluşuyordu: Arnavut Zeynel Aydini Birliği ve Emin Durak Tugayı, Macar Petöfi Sandor Birliği, Alman Ernst Thalmann Birliği, Bulgar Hristo Betov Tugayı, Çek-Slovak Jan Žižka Tugayı bunlardan bazılarıydı.⁶⁶ Partizanların milliyetçi rakipleri Sırp Çetnik ve Hırvat Ustaşa orduları ise, daha çok kendi uluslarına mensup kişileri saflarına katabiliyor, diğer ulusların ise büyük nefretlerini çekiyorlardı. Milliyetçi örgüt ve ordular, kendi homojen büyük ulus devletlerini kurmayı amaçlıyor ve bu nedenle de büyük ölçüde kendi uluslarından destek alabiliyorlardı. Sadece YKP, Federal Yugoslavya Birliği’ni hedeflediği için Yugoslavya’daki tüm uluslardan ve azınlıklardan destek alabiliyordu. Bu durum, iç savaş sürecinde YKP Partizan ordusuna asker-personel katılımını ve toplumsal desteği giderek arttırdı.

(5) Çetnikler ile Ustaşalardan farklı olarak Yugoslav komünistleri ve YKP teşkilatı, kadın-erkek eşitliğini savunuyor ve kadın haklarına büyük önem gösteriyorlardı. YKP, ilk kuruluş yılından itibaren kadınları üye etmek için özel gayret sarf etti ve kadınların çeşitli taleplerini destekledi: Kürtajın yasallaştırılması, eşit emeğe eşit ücret ödenmesi (kadın işçilere erkek işçilerden daha düşük ücret ödenmemesi), çocuk bakımı yardımı, kadınlar için seçme-seçilme hakkı, kadın sağlığı ve eğitimi vb. Ayrıca YKP, kadınları ezen geleneksel ataerkil yapıyı yıkmak ve kadınların toplumsal-ekonomik-siyasal statülerini yükseltmek için reformlar yapılmasını parti programına dâhil etmişti. Bu bağlamda 20 Nisan 1919’da “Birleşik Kadınların Sosyalist Hareketi”ni örgütledi. 1936’da “Günümüzde Kadın” adlı kadın sorunlarını ele alan ve kadın-erkek eşitliğini savunan etkili bir kadın dergisi

⁶⁴ Phyllis Auty, Yugoslavia, Thames and Hudson, London 1965, s. 104.

⁶⁵ Demir, “II. Dünya Savaşı’nda Yugoslavya (1939-1945)”, s. 164.

⁶⁶ Shoup, a.g.e., s. 75.

yayınlamaya başlandı.⁶⁷ 2. Dünya Savaşı arifesinde toplanan 5. YKP Kongresi'nde, anti-faşist halk direnişinin başarıya ulaşabilmesi için kadınların mutlaka mücadeleye ve parti örgütlenmesine dâhil edilmeleri gerektiği önemle vurgulandı.⁶⁸ 2. Dünya Savaşı ve iç savaş devam etmekteyken bölgesel Halk Kurtuluş Anti-faşist Konseyleri, buldukları bölgelerde (örneğin Karadağ ve Sancak'ta) kadınlara oy hakkı verdi. Böylece Yugoslavyalı kadınlar, erkeği üstün görüp kadınları ezen geleneksel ataerkil yapının savunucuları olan muhafazakâr-milliyetçi partilerden çok, kadın-erkek eşitliğini savunan devrimci YKP'ye yöneldiler. YKP, 1942'de "Yugoslavya Anti Faşist Kadın Cephesi"ni kurdu. Kadın Cephesi, Yugoslav kadınlarına devrimci sosyalizm ideolojisini aştı ve kadınları YKP Partizan ordusuna taşıdı. Ayrıca Kadın Cephesi, kadınlara yönelik okuma-yazma ve meslek edindirme eğitimi, kadın ve çocuk sağlığı gibi önemli sosyal hizmetleri savaş sırasında bile sundu.⁶⁹ YKP Partizan Ordusu Başkomutanı Tito, Kadın Cephesi'nin kuruluş toplantısında kadınlara şöyle seslenmişti (6 Aralık 1942):

*"Çok sayıda kadını içinde bulunduran bir ordunun başında bulunmaktan gurur duyuyorum... Bu mücadelede özverili fedakârlık yapan ve halk kurtuluş mücadelesinde son derece kararlı biçimde ön cephelerde yer alan Yugoslav kadınları, herkes emin olabilir ki bugün burada şu hakka sahiptirler: Bu mücadele Yugoslav kadını için faydalar sağlamalıdır ve ayrıca hiç kimse, bedeli pahalıya ödenmiş olan bu faydaları asla kadınların elinden koparamayacaktır. Halk Kurtuluş Ordumuz (yani Partizanlar) ve bu büyük mücadelenin cephe saflarında yer alan kadınlar, kadınlarımızın haklı davalarının arkasında duracaktır. Belki savaştan sonra her şeyin eskisine döneceğini, kadınların mutfağa geri döneceklerini ve hiçbir şey üzerinde söz sahibi olmayacaklarını umut eden kişiler vardır. Fakat kadınlar, sadece evi yönetme kabiliyetinde olduklarını değil, aynı zamanda elde silah savaşabildiklerini de göstermişlerdir; dolayısıyla kadınlar, yönetme kabiliyetine sahiptirler ve siyasal yönetim yetkisini de ellerine alabilirler..."*⁷⁰

⁶⁷ Sabrina Petra Ramet, "In Tito's Time", Sabrina Petra Ramet (ed.), Gender Politics in the Western Balkans: Women and Society in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States, the Pennsylvania State University Press, Pennsylvania 1999, s. 93.

⁶⁸ Vida Tomšić, "Emancipation of Women – The Struggle for Human Emancipation", Jovan Đorđević (ed.), Self-Management: The Yugoslav Road to Socialism, Jugoslovenski Pregled, Belgrade 1982, ss. 284-285.

⁶⁹ Jancar-Webster, a.g.e., ss. 77-82.

⁷⁰ Tito'nun konuşmasından aktaran Tomšić, a.g.e., s. 285.

Böylece, Yugoslavya'da yaşayan farklı milletlerden kadınlar, 2. Dünya Savaşı yıllarında evlerinden çıkıp YKP Partizan ordusuna katıldılar, işgalci ordulara, milliyetçi ataerkil Çetniklere ve Ustaşalara karşı savaştılar. Savaş süresince yüzbinlerce kadın Partizan ordusuna katılırken, bunlardan yaklaşık iki bini Partizan ordusu bünyesinde değişik düzeylerde komutanlık rütbesi aldı. 282.000 kadın partizan, ülkenin farklı cephelerinde savaşırken (Almanlara, İtalyanlara, Çetniklere, Ustaşalara karşı) veya esir düşüp toplama kamplarında hayatını kaybetti.⁷¹

(6) Çetnikler ve Ustaşalardan farklı olarak YKP-Partizanlar, özellikle ülke işgal edildikten sonra yurtsever entelektüelleri cezbedi. Çünkü işgalcilere karşı gerçek anlamda direnen bir tek YKP Partizan ordusu idi. YKP ve Partizanlar, savaş boyunca hiçbir zaman işgalcilerle işbirliği yapmadılar. Fakat Hırvat Ustaşa örgütü/ordusu, işgalin ilk gününden itibaren Almanya ve İtalya ile işbirliği yaptı. İlk başta işgalcilere karşı savaşan Sırp Çetnikler ise, daha sonradan Partizanları yenebilmek için İtalyanlar ve Almanlarla işbirliğine gittiler. Ayrıca Yugoslavya Krallığı'nda entelektüeller üzerinde büyük bir sansür baskısı uygulanıyordu. YKP ise, ilk kurulduğu günden itibaren düşünce özgürlüğünü savunuyor ve vaat ediyordu. Bu nedenle Yugoslavya'nın yurtsever entelektüelleri (sanatçılar, akademisyenler, edebiyatçılar, yazarlar ve çok sayıda din adamı), işgale karşı tutarlı biçimde direnen ve düşünce özgürlüğünü savunan (veya hiç değilse vaat eden) YKP'ye destek verdiler. Hatta Partizan ordusuna katılan ve doğrudan düşmanla çarpışan çok sayıda entelektüel vardı. 120 kadar yazar-edebiyatçı, cephede savaşırken hayatını kaybetti veya düşman kuvvetler (Almanlar, İtalyanlar, Çetnikler, Ustaşalar) tarafından yakalanıp idam edildi.⁷² Entelektüellerin YKP'ye destek vermeleri, Çetnikler ve Ustaşalar karşısında YKP'nin siyasal-ideolojik-entelektüel gücünü arttırırken, aynı zamanda toplumu etkileme ve devrimci sosyalist ideolojisini yayma kabiliyetini geliştirdi.

(7) YKP'nin işgale karşı bu tutarlı direnişi, sadece entelektüelleri değil, yurtsever subayları da derinden etkiledi. İşgal başladığı sırada Kraliyet Ordusu'na bağlı subayların önemli bir bölümü, Kral Peter ve Kraliyet Hükümeti ülkeyi terk edip Londra'ya sığınınca Partizanlara katıldılar. Bu subayların çoğunluğu, aslında politik-ideolojik olarak ne komünist ne de YKP üyesi idi. Ama ülkenin işgal edilmesini ve işgalcilere teslim olunmasını bir türlü kabullenemeyen yurtsever askerlerdi. Yurtsever subaylar ve

⁷¹ Jancar-Webster, a.g.e., s. 70.

⁷² Beno Zupančić, "Cultural Policy and Creativity", Jovan Đorđević (ed.), Self-Management: The Yugoslav Road to Socialism, Jugoslovenski Pregled, Belgrade 1982, s. 479-480.

askerler, işgale karşı gerçek anlamda direnen YKP olduğu için, Kral Peter'in komutasından ayrılıp Başkomutan Tito'nun komutasına girip Partizan birliklerine katıldılar. Hatta aynı nedenden dolayı, milliyetçi Çetnik ve Ustaşa ordularına mensup bazı askerler de savaşın ilerleyen yıllarında kendi birliklerinden kaçıp Partizan birliklerine katıldılar. Böylece savaş ilerledikçe Partizan ordusu güçlenirken, işgalci Almanya-İtalya ile işbirliği yapan milliyetçi Ustaşa ve Çetnik orduları sürekli asker kaybettiler.

(8) Çetnik ve Ustaşa örgütleri, kendi büyük homojen ulusal devletlerini kurmayı amaçlıyorlardı ve bu amaçla diğer uluslara karşı etnik temizlik uyguladılar. Örneğin Çetnik ordusu Sancak bölgesinde 9.000 sivil Boşnak'ı öldürdü ve kadınlara tecavüz etti. Ustaşa ordusu ise 60 bin Yahudi, 26 bin Roman ve 750 bin Sırp öldürdü. Mostar'da 6.200 ve Glamoc'ta 1.400 Sırp Ustaşaların kurbanı oldu.⁷³ Bu dehşet verici katliamlar, Çetniklere ve Ustaşalara karşı nefret ve güvensizlik uyandırırken, Yugoslavya'daki çeşitli halkları Partizanlara yönlendirdi. Örneğin Boşnakların önemli bir bölümü hem Çetniklere hem de Ustaşalara karşı kendilerini savunabilmek amacıyla Partizanlara katıldılar. Aynı şekilde Kosovalı Müslüman Arnavutlar da bu bölgede etnik temizlik uygulayan Çetniklere karşı direnebilmek için doğrudan Partizanlara katıldılar veya dolaylı biçimde desteklediler. Bu katılımlar-destekler, elbette sosyalist Partizanları, milliyetçi Çetnikler ve Ustaşalar karşısında güçlendirdi.

(9) Savaş, sadece askeri güçle değil, aynı zamanda doğru siyasi strateji ve propaganda yoluyla kazanılır. Hatta bazen doğru siyasi strateji ve propaganda, savaşın kazanılmasında askeri güçten daha önemli hale gelebilir. Bu konuda Partizan ordusunun son derece başarılı siyasi liderliği vardı. Başta Tito olmak üzere YKP yönetimi, savaş boyunca doğru siyasi stratejiler ve propagandalar uyguladı. Örneğin YKP, Yugoslavya Federasyonu içinde Bosna-Hersek'e federe cumhuriyet statüsü verileceğini açıklayarak Bosnalı Boşnakları etkileyip kendisine çekti. Kosova'ya da özerk bölge/eyalet statüsü vaat edilerek buradaki Arnavutların destekleri sağlandı. Ayrıca YKP, umut dolu yeni bir gelecek (özgür, eşitlikçi, adaletli, demokratik toplum) vaat ederek idealist, yurtsever ve yoksul gençleri etkilemeyi başardı. Krallık rejimi döneminde (1918-1941) ekonomik, siyasal ve sosyo-kültürel olarak ezilmiş, aşağılanmış ve dışlanmış olan köylü, işçi veya işsiz gençler savaş yıllarında YKP Partizan ordusuna katıldılar. Böylece Yugoslavya'da yaşayan farklı uluslara ve dinlere mensup gençler, politik-ideolojik olarak YKP'ye ve askeri olarak Partizan ordusuna

⁷³ Jancar-Webster, a.g.e., s. 70.

çekildiler. Gençlerin katılım ve destekleri, sosyalist Partizan ordusuna, iki milliyetçi-faşist rakibi karşısında büyük üstünlük sağladı.⁷⁴

(10) Savaş boyunca Partizanlar, ülkeyi işgalden kurtarmak ve sosyalist devrimi gerçekleştirmek için büyük özveri, fedakârlık ve dayanışma sergilediler ve milliyetçi rakiplerine oranla çok daha disiplinli biçimde mücadele ettiler. Bu durum da Partizan ordusuna, rakipleri olan Çetnik ve Ustaşa orduları karşısında önemli bir askeri-politik disiplin ve üstünlük sağladı. Savaş yıllarında Yugoslavya'da görev yapmış olan İngiliz Misyon Başkanı Albay Fitzroy Maclean, savaş sürecinde Partizanlarla sık sık temaslar kurdu ve Tito ile birebir görüşmeler yaptı. Böylece İngiliz Albay Fitzroy Maclean, savaş sırasında Partizanları, YKP'yi, Tito'yu yakından tanıma fırsatı buldu ve savaş sonrasında "Tito ve Partizanlar" hakkında kitaplar yazdı. İngiliz Albay Maclean, 2. Dünya Savaşı sonrasında yayınladığı kitabında Partizanlar hakkında şunları yazdı:

*"Partizanlar arasında yaşarken, kendilerini, Tito ve diğer düzinelerce Partizan liderler veya bize korumalık yapan ve günlük ihtiyaçlarımızı tedarik eden erler vasıtasıyla iyi tanıdık. Hepsi ortak bir şeye sahipti: Hareketlerinde ve başarılarında yoğun bir gurur. Onlar için dış dünya öncelikli ilgi ve önem taşıymıyordu. Onlar için önemli olan, onların Halk Kurtuluş Savaşı, işgalcilere karşı mücadeleleri, zaferleri ve fedakârlıkları idi. O günlerde hepsi çok gururluydu, hiç kimseye hiçbir şey borçlu değillerdi; çünkü şimdiye kadar dış destek olmadan başarılar elde etmişlerdi... Bu gurur, adanmışlık ile birlikte yol alıyordu ve hayran kalmamak zordu. Her birinin hayatı çok sıkı öz-disiplin tarafından yönetiliyordu, tam bir kemer sıkma: içki yok, yağma yok, aşk yok. Her biri yeminle birbirine bağlıydı, kısmen ideolojik ve kısmen askeri bir yeminle, çünkü savaştıkları şartlar altında disiplinde herhangi bir gevşeme felaket olabilirdi; hiçbir şey için özel arzulara ve duygulara müsaade edilemezdi."*⁷⁵

Karadağ Partizan Birlikleri Komutanı ve YKP Merkez Komite üyesi Milovan Đilas ise, komünist Partizanlar hakkında şunları yazmıştır meşhur eleştirel kitabında:

"Tarih, Komünizme benzer çok sayıda harekete sahip değildir. Komünistlerin yükselişi, yüksek ahlaki prensipler ve sadık, hevesli, zeki savaşılar ile başlar. Savaşılar (Partizanlar), sadece düşünceler ve çekilen acılar ile değil, fakat aynı zamanda özverili sevgi,

⁷⁴ Tomasevich, "Yugoslavia During the Second World War", s. 117.

⁷⁵ Fitzroy Maclean, Eastern Approaches, Jonathan Cape, London 1949, ss. 324-325.

yoldaşlık, dayanışma ve doğrudan sıcak samimiyet ile birbirlerine bağlıdırlar. Tüm bunlar ancak, insanların kazanmaya veya ölmeye mahkûm oldukları savaşlar ile üretilebilir. İşbirliğine yönelik çaba, düşünce ve istem; aynı düşünme ve hissetme metodunu yakalayabilmek için en yoğun gayret; kişisel mutluluğu ve bireyselliğin inşasını, partiye tam bağlılıkta ve işçilerin birlikteliğinde bulmak; başkaları için kendini hevesle feda etmek; gençlere bakım ve koruma, yaşlılara nazik saygı... Komünist kadınlar, bir yoldaştan veya savaşıdan daha fazlasıydı. Asla unutulamaz ki; kadın, harekete girerek her şeyi – hem aşkın hem de anneliğin mutluluğunu – feda etmeye karar verdi. Hareket (bağımsızlık ve devrim savaşı) içinde erkekler ve kadınlar arasında temiz, namuslu ve samimi ilişki büyütüldü: Yoldaşça ilginin, cinsiyetsiz bir tutku haline geldiği bir ilişki. Sadakat, karşılıklı yardım, en özel düşünceler hakkında bile açık yüreklilik: bunlar, ideal Komünistlerdi.”⁷⁶

Elbette bir savaşın kazanılmasında maddi imkanlar (askeri ve iktisadi kapasite) büyük önem taşır. Ama mevcut maddi imkanları kullanacak ve harekete geçirecek olan insandır ve insan, sadece maddi kapasiteden ibaret değildir. İnsan, aynı zamanda “maneviyatı, ahlakı, iradeyi ve inancı-adanmışlığı” içerir. Bu niteliklerden yoksun olan bir halk ve siyasi-askeri hareket, eldeki maddi imkanları yeterince değerlendiremez ve başarıya ulaşamaz. Bunun belki de en güzel örneğini, Mustafa Kemal Atatürk liderliğinde Türk milleti, 1. Dünya Savaşı sonrasında Kurtuluş Savaşı'nda gösterdi. Mustafa Kemal'in büyük askeri-siyasi liderliği altında Türk milletinin gösterdiği büyük manevi-ahlaki irade ve inanç-adanmışlık, Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasında ve bağımsız Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasında büyük rol oynadı. Benzer şekilde; 2. Dünya Savaşı koşullarında Josip Broz Tito'nun büyük askeri-siyasi liderliği altında komünist Partizanların ortaya koydukları büyük manevi-ahlaki irade ve inanç-adanmışlık, savaşın kazanılmasında ve bağımsız Sosyalist Yugoslavya Federasyonu'nun kurulmasında büyük rol oynadı.

Buraya kadar açıkladığım tüm bu nedenler ve etkenlerden dolayı YKP Partizan ordusu; Yugoslavya'daki tüm uluslardan (Sırp, Hırvat, Sloven, Boşnak, Makedon, Karadağlı, Arnavut, Macar, Türk, vs.), tüm dini gruplardan (Ortodoks, Katolik, Müslüman, Musevi) ve tüm toplumsal kesimlerden (genç-yaşlı, erkek-kadın, köylü-kentli, işçi-işsiz, entelektüeller) doğrudan savaşçılar devşirdi veya dolaylı biçimlerde çeşitli destekler aldı.

⁷⁶ Milovan Djilas, The New Class: An Analysis of the Communist System, Thames and Hudson, London 1957, s. 153.

Böylece iç savaşın galibi Partizanlar oldu ve savaş sonunda siyasi iktidarı, Partizan hareketini örgütleyip yöneten YKP ele geçirdi. Bu uzun sert iç savaşın YKP tarafından kazanılması, eş zamanlı olarak (a) Sırp ve Hırvat milliyetçiliğini zayıflattı, (b) “Büyük Sırbistan” ile “Büyük Hırvatistan” ulus devletlerinin kurulmasını engelledi ve ayrıca (c) Yugoslavya Federasyonu’nun temelini attı. Yani 2. Dünya Savaşı sonrasında kurulan Sosyalist Yugoslavya Federasyonu, YKP’nin, yayılmacı-saldırgan “Büyük Sırbistan” ve “Büyük Hırvatistan” milliyetçiliğine karşı gerçekleştirdiği büyük askeri-politik mücadele sonucunda kuruldu. 1980 sonrasında yeniden yükselişe geçecek olan Büyük Sırbistan ve Büyük Hırvatistan milliyetçiliği ise, Yugoslavya’nın 1990’lardaki kanlı yıkılışının sosyo-politik temelini oluşturacaktır.

(11) YKP Partizan ordusunun savaşı kazanmasının bir başka nedeni, uluslararası politikayla ilgiliydi: SSCB, Yugoslavya işgal edilince YKP Partizan ordusuna silah yardımı başlattı. Ama İngiltere, sosyalist devrim peşinde koştuğu için komünist Partizanları desteklemeyip faşist Sırp Çetnik ordusuna silah yardımı yaptı. Fakat Çetnikler Almanlarla işbirliği yaptığı için İngiltere, Çetniklere verdiği askeri yardımları Kasım 1943’te durdurdu ve Aralıktan itibaren Partizan ordusuna askeri yardım sağladı. Çünkü komünist Partizanlar, liberal İngiltere’nin başdüşmanı olan faşist Almanlara karşı savaşıyordu ve savaşı Partizanların kazanacağı da büyük ölçüde belli olmuştu.⁷⁷ Dolayısıyla, İngiliz askeri yardımlarının Aralık 1943’ten itibaren Partizanlara kaydırılması da hiç kuşkusuz Partizan zaferinde etkili oldu. Ama YKP Partizan zaferini, sadece bu “İngiliz yardımına” bağlamak, yukarıda açıkladığım son derece önemli içsel nedenleri/etkenleri ve YKP Partizan hareketinin özbaşarısını görmezden gelmektir ve daha da vahimi, Yugoslavya’nın tarihi-siyasi-sosyolojik gerçekliğinden kopmak anlamına gelecektir. Nitekim YKP Partizan hareketi, İngiliz yardımları başlamadan önce (Aralık 1943 öncesinde) zaten ülke genelinde kitleselleşmeyi, askeri-siyasi-toplumsal olarak örgütlenmeyi ve iki faşist rakibi karşısında pek çok cephede galip gelmeyi başarmıştı yukarıda açıkladığım nedenlerden dolayı.

Kaynakça

- ADAŞ, Sündüs ve KONURALP Emrah, “Eski Yugoslavya’da Sırp Milliyetçiliğinin Tarihsel Temelleri ve Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti’nin Dağılımına Etkileri”, Anadolu ve Balkan Araştırmaları Dergisi, Cilt 3, Sayı 6, 2020, ss. 107-139.
- ARMAN Murat Necip ve MANDACI Nazif, Çağdaş Balkan Siyaseti, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2014.

⁷⁷ Maclean, a.g.e., s. 281, 437-438; Stavrianos, a.g.e., s. 782.

- ALLCOCK John B., MILIVOJEVIĆ Marko ve HORTON John J., Conflict in the Former Yugoslavia, ABC-CLIO, Oxford 1998.
- AUTY Phyllis, "The Post-War Period", Stephen Clissold (ed.), A Short History of Yugoslavia, Cambridge University Press, Cambridge 1968.
- AUTY Phyllis, Yugoslavia, Thames and Hudson, London 1965.
- BANAC Ivo, "Sırbistan'da Milliyetçilik", Kemali Saybaşı ve Gencer Özcan (ed.), Yeni Balkanlar, Eski Sorunlar, Bağlam Yayınları, İstanbul 1997.
- BORA Tanıl, Bosna-Hersek: Yeni Dünya Düzeninin Av Sahası, Birikim Yayınları, İstanbul 1994.
- DANIELS Robert V. (ed.), "Statement of the Second Assembly of the Anti-Fascist Council of National Liberation", A Documentary History of Communism, Volume II, Random House, New York 1960.
- DEMİR Hakan, "II. Dünya Savaşı'nda Yugoslavya (1939-1945): Hırvat Ustaşalar, Sırp Çetnikler ve Komünist Partizanlar", Karadeniz Araştırmaları, Cilt 14, Sayı 55, 2017, ss. 147-168.
- DEMİR Hakan, "Federalizm-Ünitarizm İkileminde Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı'nda Siyasal Yaşam (1918-1929)", Balkan Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Cilt 2, Sayı 2, 2013, ss. 91-114.
- DEMİR Hakan, "Yugoslavya Krallığı Siyasi Yaşamında Hırvat Sorunu (1929-1941)", Balkan Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Cilt 6, Sayı 1, 2017, ss. 57-77.
- DJILAS Milovan, The New Class: An Analysis of the Communist System, Thames and Hudson, London 1957.
- HONDIUS Frits W., The Yugoslav Community of Nations, Mouton, the Hague 1968.
- İZZETBEGOVIĆ Aliya, Bosna Mucizesi, çev. Fatmanur Altun ve Rıfat Ahmedoğlu, Yöneliş, İstanbul 2003.
- JANCAR-WEBSTER Barbara, "Women in the Yugoslav National Liberation Movement", Sabrina Petra Ramet (ed.), Gender Politics in the Western Balkans: Women and Society in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States, the Pennsylvania State University Press, Pennsylvania, 1999.
- JELAVICH Barbara, Balkan Tarihi, 2. Cilt: 20. Yüzyıl, çev. Zehra Yavan ve Hatice Uğur, Küre Yayınları, İstanbul 2006.
- JUDAH Tim, The Serbs: History, Myth and the Destruction of Yugoslavia, Yale University Press, New Haven 1997.
- KARATAY Osman, Kosova Kanlı Ova, İz Yayıncılık, İstanbul 1998.
- KLEMENČIĆ Matjaž ve ŽAGAR Mitja, The Former Yugoslavia's Diverse Peoples, ABC-CLIO, Oxford 2003.
- LAMPE John, Yugoslavia as History, Cambridge University Press, Cambridge 1995.
- MACLEAN Fitzroy, Eastern Approaches, Jonathan Cape, London 1949.
- MALCOLM Noel, Bosna, çev. Aşkım Karadağlı, Om Yayınevi, İstanbul 1999.
- MESIĆ Stjepan, "The Road to War", Branka Magaš ve Ivo Žanić (ed.), The War in Croatia and Bosnia-Herzegovina, Frank Cass Publishers, London 2001.
- NAJETOVIĆ Džemal, Britanska Politika u Bosni i Hercegovini (1992-1995), DESS, Sarajevo 2008.

- OBRKNEŽEVIĆ Miloš, Development of Orthodoxy in Croatia and the Croatian Orthodox Church, Rijeka, 1979.
- PALESHOUTSKI Kostadin, "National Problem in the Yugoslav Federation", Krstjko Mancev (ed.), National Problems in the Balkans: History and Contemporary Developments, Arges Publishing House, Sofia 1992.
- PAŠIĆ Najdan, The Socio-Political System of Yugoslavia, Federal Comitte for Information, Beograd 1975.
- RAMET Sabrina Petra, "In Tito's Time", Sabrina Petra Ramet (ed.), Gender Politics in the Western Balkans: Women and Society in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States, the Pennsylvania State Universty Press, Pennsylvania, 1999.
- SHOUP Paul, Communism and Yugoslav National Question, Colombia University Press, New York 1968.
- STAVRIANOS L. S., The Balkans since 1453, Holt, New York 1958.
- TOMASEVICH Jozo, War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945: Occupation and Collaboration, Stanford University Press, California 2001.
- TOMASEVICH Jozo, "Yugoslavia During the Second World War", Wayne S. Vucinich (ed.), Contemporary Yugoslavia: Twenty Years of Socialist Experiment, University of California Press, Berkley 1969.
- TOMŠIĆ Vida, "Emancipation of Women – The Struggle for Human Emancipation", Jovan Đorđević (ed.), Self-Management: The Yugoslav Road to Socialism, Jugoslovenski Pregled, Belgrade 1982.
- TREW Simon, Britain, Mihailović and the Chetniks, Macmillan Press, London 1998.
- ÜLGER İrfan Kaya, Yugoslavya Neden Parçalandı?, Umuttepe Yayınları, Kocaeli 2016.
- VUCINICH Wayne S., "Interwar Yugoslavia", Wayne S. Vucinich (ed.), Contemporary Yugoslavia: Twenty Years of Socialist Experiment, University of California Press, Berkley 1969.
- VUCINICH Wayne S., "Nationalism and Communism", Wayne S. Vucinich (ed.), Contemporary Yugoslavia: Twenty Years of Socialist Experiment, University of California Press, Berkley 1969.
- VUCKOVIC Gojko, Ethnic Cleavages and Conflict: The Sources of National Cohesion and Dis-integration, Ashgate, Aldershot 1997.
- WOLFF Robert Lee, The Balkans in Our Times, W. W. Norton, New York 1967.
- ZUKIN Sharon, Beyond Marx and Tito: Theory and Practice In Yugoslav Socialism, Cambridge University Press, London 1975.
- ZUPANČIĆ Beno, "Cultural Policy and Creativity", Jovan Đorđević (ed.), Self-Management: The Yugoslav Road to Socialism, Jugoslovenski Pregled, Belgrade 1982.